

الگوی مدارا سیاسی-اجتماعی در مواجهه با مخالفان در سیره نبوی و علوی

محمدصادق آسیم^{۱*}

محمد دارابی^۲

چکیده

مخالفان سیاسی و دینی، با طرح برنامه‌های مغایر با اصول حاکم، چالش‌های جدی برای امنیت و انسجام جامعه ایجاد می‌کنند. تحقیقات در حوزه امنیت سیاسی نشان می‌دهد که برای مقابله مؤثر با این چالش، نیازمند رویکردی جامع هستیم که هم ابعاد سیاسی و هم ابعاد دینی این مسئله را در نظر بگیرد. فقدان چنین رویکردی، می‌تواند به تضعیف بنیان‌های جامعه و از بین رفتن ارزش‌های اصیل آن بینجامد. این پژوهش با رویکردی علمی و با تمرکز بر ابعاد سیاسی سیره نبوی و علوی، به دنبال استخراج الگویی جامع برای سازمان‌دهی در رفتار با مخالفان در جهت تقویت امنیت نظام اسلامی است. سؤال اصلی پژوهش این است که چه الگوهایی از مدارا و قاطعیت در مواجهه با مخالفان در سیره نبوی و علوی بهترین تأثیر بر امنیت سیاسی و اجتماعی را دارد؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد نوع کنشگری که در روابط اجتماعی و مدیریت اجتماعی پیامبر و ائمه اطهار با نوع مدارایی که در رویکرد امنیتی-سیاسی از ایشان یافت می‌شود به تناسب جایگاه، شرایط و نوع مخاطب، دارای تفاوت است و در برابر افراد عادی مدارای بیشتری نسبت به افراد ظالم و فتنه‌انگیز در ساختار حکومت یافت می‌شود. نوآوری این پژوهش در ارائه چارچوبی کاربردی برای تحلیل سیره معصومین در حوزه امنیت و تطبیق آن با شرایط کنونی است. روش تحقیق در پژوهش حاضر از منظر ماهیت توصیفی-تحلیلی و از منظر پردازش اطلاعات کیفی و روش گردآوری اطلاعات مطالعاتی-کتابخانه است.

کلیدواژه‌ها: مدارا، مخالفان سیاسی، امنیت، مدیریت، قاطعیت.

۱. دانش‌آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم، پژوهشگر پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع) قم، ایران.
(نویسنده مسئول) asim111@chmail.ir

۲. دانشجوی ارشد، رشته فقه سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران darabi.m1993@gmail.com

مقدمه

اختلاف در میزان معرفت، خلیات و رفتار و سبک زندگی سبب به وجود آمدن مخالفانی در هر جامعه به صورت های گوناگون شده است؛ ناگزیر در حکومت اسلامی نیز مخالفانی به صورت های متعدد وجود دارد که به ضرورت زندگی اجتماعی باید در مدیریت و ساماندهی قرار گرفته شود تا از بروز آسیب ها و چالش های مورد انتظار جلوگیری شود. حکومت اسلامی باید برای این گروه از افراد در جامعه برنامه متناسبی داشته باشد. بنا بر تصریح قانون اساسی (اصل ۴) باید اداره جامعه بر اساس موازین اسلامی صورت بگیرد. تدبیر و تقنین فقهی باید مشتمل بر هدایت حداکثری آحاد جامعه اسلامی باشد. فقه، برنامه زندگی مسلمانان در ابعاد مختلفی را طراحی کرده و لزوم پایبندی به این برنامه سعادت و کمال افراد را تضمین نموده است. این مسئله در ساحت امنیت، برنامه منسجمی را برای اداره نظام اسلامی در نظر دارد که استخراج و تبیین دقیق مؤلفه های مدارای سیاسی به کارآمدی دولت اسلامی برای نیل به اهداف و آرمان ها کمک می نماید. مهم ترین بخش رفتاری مواجهه با مخالفین، مدارا و قاطعیت و تناسب سنجی و تعادل میان قاطعیت و مدارا است. این مقاله درصدد است با بهره گیری از سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) به تصویری موجه در تعادل میان مدارا و قاطعیت در مواجهه با مخالفین و ایجاد امنیت سیاسی جامعه دست یابد.

تحلیل فقهی الگوی در مواجهه با مخالفان سیاسی و دینی در سیره نبوی و علوی، به معنای بررسی نمونه رفتاری است که در سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امام علی (علیه السلام) در برخورد با مخالفان قابل مشاهده است. برای دستیابی به این هدف، ابتدا جلوه های مدارا در رفتارهای پیامبر و امام علی (علیهم السلام) در مواجهه با مخالفان مطالعه و بررسی شده و الگوهای کلی استخراج می شوند. سپس، دلایل و انگیزه های پشت این رفتارها به طور مشخص تحلیل می گردد. در نهایت، کاربردهای عملی این الگوها در شرایط کنونی بررسی می شود تا بتوان از آن ها برای حل مشکلات و چالش های موجود در روابط بین افراد و گروه های مختلف بهره برد. این تحلیل به درک عمیق تری از مفهوم مدارا در اسلام کمک کرده و به عنوان الگویی برای رفتارهای اجتماعی و سیاسی مورد استفاده قرار می گیرد.

مرزبندی میان انواع مدارا در سیره معصومان یکی از نقاط ابهامی است که در طول تاریخ مورد تمسک غرض ورزان قرار گرفته است و با ایجاد شبهه در اذهان عمومی، درصدد ارائه تصویری از اسلام رحمانی با اهدافی نظیر فریب افکار عمومی، نامشروع جلوه دادن مطلق خشونت، اعمال فشار سیاسی، گریز از اجرای قانون، مقابله با امر به معروف و تخریب قوه قضاییه و نیروی انتظامی در مقابله با هنجارشکنان بوده اند؛ یا در مقابل، با اهدافی همچون توجیه رفتارهای خشونت آمیز، حذف رقبای سیاسی، ناکارآمد جلوه دادن احکام اسلام، کسب قدرت از طریق زور و ایجاد بی ثباتی و تنش در جامعه، درصدد ارائه تصویری از اسلام خشونت آمیز برآمده اند. از ضروریات دیگری که سبب طرح این مسئله به عنوان پژوهش در عرصه امنیت شده است، نوع تهدیدی است که مخالفان سیاسی در جامعه اسلامی به همراه دارند. فروپاشی انسجام مردمی، مهم ترین تهدید برای یک نظام سیاسی جمهوری است و مخالفان داخلی یکی از عوامل مهم افزایش این تهدید به شمار می روند؛ لذا نوع تعامل حکومت ها با مخالفان سیاسی بر میزان اثرگذاری مخالفان بر مردم مؤثر است؛ ازاین رو، هر نظام سیاسی باید الگوی رفتاری مناسبی با مخالفان سیاسی درون جامعه اسلامی داشته باشد. بخش مهمی از این الگو با عنوان مدارا با مخالفان سیاسی مورد بحث اندیشمندان قرار گرفته است که با چه کسانی و با چه حدودی با رفتار مسالمت آمیز برخورد نماییم؛ بنابراین، برای پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش که عبارت است از: «الگوی مدارا در مدیریت مخالفان سیاسی و دینی- مذهبی در سیره پیامبر اکرم و اهل بیت چیست؟»، بررسی سه مطلب، ساختار تحقیق حاضر را شکل داده است؛ نخست، جلوه های مدارا در تعامل با مخالفان دینی و مذهبی بررسی می شود. دوم، به منظور درک بهتر تعادل بین مدارا و قاطعیت در مواجهه با مخالفان سیاسی، سیره نبوی و علوی مطالعه شده است. در نهایت، با توجه به اهمیت کاربردهای عملی، پژوهشگران به بررسی کاربردهای فقهی در مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی پرداخته اند. درواقع، پاسخ به این سه مطلب فرعی به درک جامع تری از الگوی مدارا در سیره معصومین و کاربرد آن در شرایط مختلف می انجامد.

فرضیه این پژوهش با انگاره تعادل قاطعیت و مدارا در سیره معصومین استوار است که برای راه یابی به مؤلفه های این دو عنصر باید با ارائه اصول بنیادی در تعاملات اجتماعی

به دنبال مؤلفه‌های تفکیکی در سیره معصومین در مدارا با مخالفین باشیم. به نظر می‌رسد تفکیک مقام بیان در تمسک به رویکردهای مداراتی از سوی معصومین می‌تواند راهگشای این مسئله باشد.

استفاده از اصطلاح الگو در عنوان پژوهش، به دلیل وجود رفتاری تکرارپذیر و قابل تعمیم در سیره نبوی و علوی، توجیه‌پذیر است. این الگوها به عنوان راهنمایی برای تصمیم‌گیری و عمل در شرایط مختلف می‌توانند مورد استفاده قرار گیرند. قابلیت طراحی یک مدل در این پژوهش با پردازش روابط بین متغیرهای مختلف در سیره معصومین (علیهم‌السلام)، می‌تواند به تحلیل دقیق‌تر و پیش‌بینی رفتارهای احتمالی کمک نماید و راهکارها و کاربست‌های متفاوتی را در مواجهه با انواع مخالفان فراهم نماید. این مدل می‌تواند شامل متغیرهایی مانند نوع مخالفت، قدرت مخالف، شرایط اجتماعی و سیاسی و همچنین تصمیمات و سطح اقدامات باشد.

مبانی نظری

مبانی نظری این پژوهش به دو بخش چارچوب‌های مفهومی و چارچوب‌های نظری تقسیم می‌شود؛ دلیل این تفکیک به وابسته بودن پژوهش به دو بخش مبادی تصویری و تصدیقی بازگشت می‌کند. بخش نخست به دنبال تبیین مفهومی مدارا و مخالفان است و بخش دوم مبانی را بررسی می‌کند که مدارای اسلامی در حوزه امنیت بر آن‌ها استوار است.

چارچوب‌های مفهومی

مدارا

مدارا در لغت از دو واژه «درء» به معنی دوری جستن و «دری» به معنی آگاهی استعمال شده است (جوهری، ۱۴۱۰: ۱:۴۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲: ۲۷۱). هر دو واژه در آیات قرآن نیز استعمال شده است (آل عمران: ۱۶۸؛ لقمان: ۳۴). با تطبیق این دو واژه در مدارا می‌توان گفت مدارا هم‌زیستی برای دوری از شر دیگران و هم‌تدبیری مبتنی بر نرم‌خویی با آنان استمرار واژگان همگونی چون رفق، تقیه، تسامح، تغافل و مداهنه دارد که اختلافات معنایی دارند. رفق به معنای همراهی محبت‌آمیز با مردم، ویژه دوستان است؛ درحالی‌که مدارا درباره مخالفان و دشمنان به کار می‌رود. تقیه به معنای کتمان و پنهان‌سازی است

و عموماً برای دفع ضرر استفاده می‌شود؛ اما مدارا برای دفع ضرر و جلب منفعت کاربرد دارد. تسامح، تساهل و تغافل بیشتر به معنای گذشت، چشم‌پوشی و آسان‌گیری در برخورد عملی هستند؛ در مقابل، در واژه مدارا اهمیت نرم‌خویی در لایه فکری مورد توجه است. مدهانه از «دهن» به معنای نرمی و سهولت گرفته شده و به نرم‌خویی منفی، سازش‌کاری و سستی در برخورد اطلاق می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱، ۷۱، ۱۱۸، ۱۰؛ ۱۵: ۴۰۱، ۱۵: ۴۹۷، ۱۱: ۴۸۹، ۲: ۴۸۹، ۱۶۰؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ۱۳۱، ۶: ۹۹، ۳: ۳۸۶، ۴: ۳۰۸، ۲: ۴۱۸؛ موسوی اطهر، ۱۴۰۲: ۲۳۰؛ کرنستن، ۱۳۷۶: ۶۴). از جمله راه‌های تشخیص مدهانه از مدارا این است که اگر کوتاه‌آمدن و چشم‌پوشی موجب کنار نهادن مسائل اصلی و مهم می‌شود، مصداق مدهانه است (علامه مصباح، ۱۳۸۴، ۲: ۲۸۶).

این واژه در اصطلاح علم سیاست به معنی تسامح رفتاری و معادل واژه تلورانس^۱ در نظر گرفته شده است که در دو ساحت اخلاق (محترم دانستن باورها و رفتارهای گروه‌های مختلف) و سیاست (احترام حکومت نسبت به گروه‌ها و افراد مخالف) مطرح می‌شود. این واژه در استعمالات روایی با عناوینی همچون احسان و نیکوکاری، ادخال سرور، خوش‌رویی با مردم، صفح و سلام، آسان‌گیری و پاسخگویی بدی با نیکی آمده است. در مقابل مدارا در روایات با عبارتی همچون حزم، خشونت، جدیت، شدت و مکفره آمده است (علامه مجلسی، ۱۴۰۴، ۷۲: ۸۷). اصطلاح فقهی خاصی برای مدارا در کتب فقهی یافت نشد ولی می‌توان معنی نیکویی در برخورد، حسن معاشرت در رفتار و قدرت تحمل عقاید ناهمگون که در جهت حفظ وحدت سیاسی در جامعه اسلامی و با هدف جلب و هدایت مخالفان پیگیری و برپایه گذشت، آگاهی بخشی، عدالت رفتاری، زندگی مسالمت‌آمیز را مدارا نامید.

مخالفان

واژه «مخالف»، اسم فاعل از باب مفاعله و ریشه «خُلف» به معنای روگرداننده و پشت‌کننده است. در اصطلاح فقهی، «مخالف» تعریف مشخص و واحدی ندارد و در استعمالات گوناگون به کار می‌رود. گاهی، این واژه به کسی اطلاق می‌شود که نظریات اسلامی را نمی‌پذیرد و در این معنا، شامل غیرمسلمانان همچون کافران، یهودیان و مسیحیان

1. tolerance

می‌گردد. (برقی، ۱۳۷۱، ۱: ۲۷۷) گاهی مخالف به غیر شیعه اطلاق شده است (شیخ طوسی، ۱۳۳۵؛ محقق حلی، ۱۴۲۰: ۲۰۷؛ روحانی، ۳: ۳۴). گاهی مخالف در حکومت اسلامی مطرح است و منظور کسانی هستند که یا نظریه حکومت اسلامی را در بنیان قبول ندارند یا در تطبیق حاکم یا به بخشی از رفتار حاکم که بازگشت به اصلی از اصول حکومتی می‌کند اشکال دارند. با این تعریف مستضعف، فاسق و همچنین کسانی که در انتصابات یا رفتار حاکم در بخشی از حکومت که بازگشت به اصول حکومتی نمی‌کند، مخالف نیستند. این تعریف از مخالف دارای شدت و ضعف است و از منتقدین اصول حکومتی حاکم تا منافقین، اسیران جنگی و شورشیان را شامل می‌شود. در این مجال، نظر مختار نویسنده آن است که در تلقی فقهی، مفهوم «مخالف» - به استثنای اسیران جنگی - شامل افرادی در جامعه اسلامی می‌شود که دارای عقاید ناهمگون سیاسی، دینی و مذهبی هستند. این اطلاق، حتی افرادی را نیز دربرمی‌گیرد که هیچ‌گونه اقدام عملی مجرمانه یا خلاف قانون مرتکب نشده‌اند.

چارچوب‌های نظری

مغایرت پلورالیسم در حقانیت و پلورالیسم رفتاری در مدارای اسلامی معرفت‌شناسی اسلامی همواره بر لزوم پیروی از واقعیت و حقانیت تأکید دارد. در مقابل، مکتب پلورالیسم با الهام از آموزه‌های جان هیک، در پی پذیرش و به رسمیت شناختن تمامی قرائت‌های دینی و تنوع احزاب سیاسی و اجتناب از تک‌حزبی بودن است. تفکیک میان منظر اعتقادی و منظر رفتاری می‌تواند از مغالطاتی که در موضوع حقانیت مطلق همه برداشت‌ها رخ می‌دهد، جلوگیری کند. اسلام، ضمن تأکید بر انحصار حقانیت دینی، رفتار مسالمت‌آمیز با پیروان سایر ادیان را بر اساس شرایط و لوازم خاص، ضروری می‌شمارد. عدم تفکیک این دو سطح در علوم سیاسی، همواره تردید در حقانیت محوری را در اذهان ایجاد کرده است. این نوع به رسمیت شناختن همه احزاب، لزوماً به معنای فقدان مبانی فکری رئالیسم نیست، بلکه می‌تواند رویکردی عمل‌گرایانه در مواجهه با تکثر اجتماعی و سیاسی تلقی شود. مدارای اسلامی، اگرچه در برخی رفتارهای ناشی از مدارا با نتایج مدارا در دیگر مکاتب مشترک باشد، اما مبنایی که اسلام در رفتار مداراتی برگزیده

است، زندگی مسالمت آمیز است؛ بنابراین، گفت وگو در مدارای اسلامی مبتنی بر نسبیت در معرفت و عدم امکان وصول به واقعیت و وجود راه های متکثر دریافت حقیقت نیست، بلکه بر مبنای زندگی مسالمت آمیز که برگرفته از متون اسلامی است، استوار شده است.

ارزش مدارا در فلسفه اخلاق اسلامی

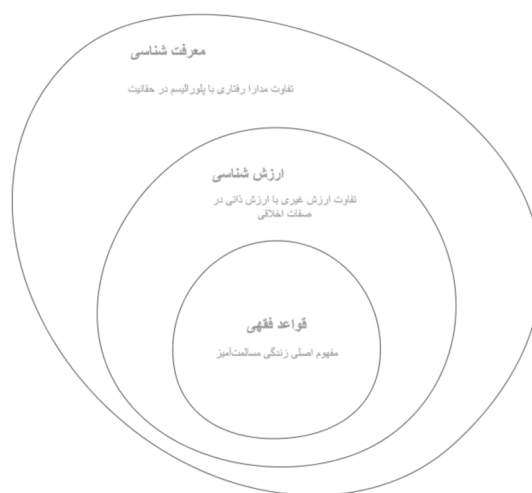
ارزش ذاتی اخلاقی در فلسفه اسلامی به کمال اختیاری انسان در جهت خدا معطوف است و افعال مؤثر در این کمال، ارزش اکتسابی می یابند؛ بنابراین، مدارا که ابزاری برای ساختن جامعه ای مطلوب است، ارزش غایی ندارد و استفاده از آن به شرایط و مقتضیات زمان و مکان وابسته است. در صورتی که قاطعیت بتواند جامعه را به هدف مطلوب نزدیک تر کند، مدارا می تواند کنار گذاشته شود. در نتیجه، مدارا و قاطعیت هر دو ابزارهایی هستند که بر اساس اهداف اخلاقی و شرایط موجود باید به کار گرفته شوند. این پژوهش با تفکیک ارزش ذاتی و اکتسابی در فلسفه اخلاق، به تبیین دقیق تر جایگاه مدارا در فقه اسلامی می پردازد. مدارا در اسلام به معنای صرف نظر کردن از اصول نیست، بلکه به معنای ایجاد فضایی است که در آن همه افراد بتوانند در چارچوب قوانین، به حقوق خود دست یابند. این رویکرد، ضمن تأکید بر اهمیت حفظ وحدت و انسجام جامعه، به تقویت مشروعیت نظام اسلامی و جلب مشارکت حداکثری مردم کمک می کند. جلوه های مدارا در بهره مندی مخالفین از حداقل های شهروندان جامعه اسلامی است که در برخورداری از امنیت، حق حیات، آزادی اندیشه و تفکر، مصونیت مالی، جانی و عرضی، مساوات در برخورداری از بیت المال و عدالت در رسیدگی به دعاوی قضایی است.

نقش قواعد فقهی در مدارا اسلامی

اصول نفی عسر و حرج، مصلحت، تقیه و امر به معروف و نهی از منکر، هر یک به نحوی مبانی نظری مدارا در اسلام را تبیین می کنند. قاعده نفی عسر و حرج با تسهیل تکالیف دینی و در نظر گرفتن محدودیت های انسانی، نوعی مدارای الهی را به نمایش می گذارد. اصل مصلحت با اجازه دادن به انعطاف در احکام و در نظر گرفتن منافع عمومی و نیازهای گوناگون، زمینه را برای مدارا در سطح جامعه فراهم می سازد. تقیه، به ویژه در تفسیر مداراتی خود، با ایجاد امکان تعامل ظاهری مسالمت آمیز در شرایط خاص، به حفظ وحدت و

کاهش تنش ها کمک می کند؛ و درنهایت، فریضه امر به معروف و نهی ازمنکر با تأکید بر روش های نرم، حکیمانه و خیرخواهانه در هدایت دیگران، بستری برای تعاملات مداراآمیز در سطح فردی و اجتماعی ایجاد می کند. این اصول در کنار یکدیگر نشان می دهند که مدارا نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک جنبه اساسی از آموزه های اسلامی است که هدف آن، ایجاد جامعه ای عادلانه، مهربان و هماهنگ است.

چارچوب های نظری مدارا در اسلام

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهشی مفهوم مدارا را می توان در دو دسته کلی بررسی نمود. دسته نخست، مطالعاتی است که در حوزه علوم انسانی و با رویکردی کلی به موضوع مدارا پرداخته اند. در این دسته، می توان به بررسی اندیشه های غربی همچون پلورالیسم جان هیک و هرمنوتیک گادامر اشاره کرد. همچنین، در کتب فقه اسلامی، مفهوم مدارا عمدتاً تحت عنوان تقیه مداراتی مورد بحث قرار گرفته است. در میان اندیشمندان مسلمان نیز، فیلسوفانی همچون فارابی، مسکویه رازی، خواجه نظام الملک و غزالی به موضوع مدارا پرداخته اند. علاوه براین، ادبیات فارسی نیز آکنده از مفاهیم مرتبط

با مدارا است که در آثار شاعرانی چون سعدی، فردوسی، عطار و ناصر خسرو به چشم می‌خورد. ریشه‌های تاریخی مدارا نیز در مکاتب و ادیان مختلف از جمله هندوئیسم، یونان، روم، مسیحیت و ادیان ابراهیمی غربی قابل بررسی است.

دسته دوم مطالعات، با تمرکز بر سیره نبوی و اهل بیت (علیهم‌السلام) به بررسی الگوهای مدارا در اسلام پرداخته‌اند. در این دسته، مطالعات متنوعی از جمله کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات وجود دارد که هر یک به جنبه‌ای خاص از این موضوع پرداخته‌اند. جدول ارائه شده در ادامه، فهرستی از این آثار و محورهای اصلی آن‌ها را ارائه می‌دهد. آنچه این پژوهش را از سایر مطالعات متمایز می‌سازد، در انتهای جدول به صورت تفصیلی ذکر شده است.

جدول ۱. کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالات معتبر علمی

عنوان اثر/نوع اثر	مؤلف	ناشر و سال	اهداف و نتایج تحقیق
۱ مدارا و قاطعیت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در قرآن کریم/ کتاب	سید صفر افتخاری	کتاب مبین ۱۳۹۹	۱. دسته‌بندی مدارا و قاطعیت به نیکو و ناپسند؛ ۲. ارائه نمونه‌های مدارا در سیره انبیاء الهی در قرآن؛ ۳. تبیین قرآنی مدارا و قاطعیت پیامبر.
۲ مدارا، نه از راه پلورالیزم/ کتاب	حسن رحیم‌پور ازغدی	طرح فردا	۱. نقد مبانی پلورالیزم با نگاه دینی؛ ۲. تبیین منطق قاطعیت در اسلام؛ ۳. تفاوت مدارا و تساهل در اسلام و غرب.
۳ مدارا/ کتابچه	محمد حسن روزبه	موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره ۱۳۸۶	۱. تبیین جایگاه مدارا در مفاهیم اخلاقی از منظر امام خمینی؛ ۲. تبیین تقدم مدارا بر قهر؛ ۳. تبیین مرز آزادی اندیشه، بیان و رفتار.
۴ مدارا و مدیریت/ کتاب	عبدالکریم سروش	صراط ۱۳۸۸	۱. تطبیق دموکراسی در اندیشه اسلامی؛ ۲. جایگاه دانش و معرفت در حکمرانی اسلامی؛ ۳. افزایش رویکرد مداراتی مؤمنان در عقیده اسلامی.

عنوان اثر/نوع اثر	مؤلف	ناشر و سال	اهداف و نتایج تحقیق
۵. الفرق فی المنظر الاسلامی/کتاب	ابوزلفی خزاعی	الرساله ۱۴۲۶ هـ. ق.	۱. ارائه چهار آیه از قرآن با محوریت مدارا و بخشش؛ ۲. ارائه پانزده روایت در موضوعات مختلف مدارا با انسان، حیوان، طبیعت و...
۶. قاطعیت و مدارا از منظر قرآن و سنت/ کتاب	ابوالفضل سلیمانی	مرسل ۱۳۹۹	۱. معنانشناسی واژگان مدارا و قاطعیت؛ ۲. ارائه نمونه‌های تاریخی از مدارا و قاطعیت در اسلام.
۷. مدارا در فقه/کتاب	سید حسین هاشمی فرد	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات ۱۴۰۰	۱. بررسی عرصه‌ها و پیامدهای مدارا در اجتماع، سیاست، فرهنگ، اقتصاد و نظامی؛ ۲. ارائه قواعد فقهی و ضوابط اصولی و احکام فقهی مفید مدارا؛ ۳. نمایش نمونه‌های عملی مدارا در سیره نبوی، امامان و فقها.
۸. رفتار سیاسی ائمه اطهار (علیهم السلام) با مخالفان/ پایان نامه ارشد	محمدبیاتی چالستری	دانشگاه علامه طباطبائی ۱۳۹۰	۱. اصل مدارا در برخورد با مخالفان؛ ۲. اقدام قاطع در صورت اقدام مسلحانه؛ ۳. شیوه‌های رفتار قاطع در فقدان قدرت سیاسی.
۹. مدارا و قاطعیت از منظر قرآن/ پایان نامه ارشد	زهرالطفی	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم ۱۳۸۸	۱. تبیین مبانی اصل مدارا در اسلام؛ ۲. تخصیص مدارا به حقوق الهی؛ ۳. اختصاص برخورد قاطع به موارد ضرورت؛ ۴. قصاص، حدود و جهاد نمونه برخورد قاطعانه.
۱۰. عادل مدارا و قاطعیت در تعامل حکومت اسلامی و مردم/ پایان نامه ارشد	نرگس قانع فرد	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم ۱۳۸۸	۱. مبنای مدارا در تعامل حکومت اسلامی ۲. ضرورت تمسک به قاطعیت در تضییع حقوق ۳. ارائه انواع نمونه‌های مدارا و قاطعیت در سیره نبوی و علوی
۱۱. تعیین حدود مرز قاعده تساهل و تسامح در فقه اسلامی/ پایان نامه ارشد	طاهره اسداللهی	دانشگاه قم ۱۳۸۲	۱. نظارت ادله تسامح و تساهل به حق الهی؛ ۲. وجود ادله و احکام قطعی بر اصل مدارا در منابع اسلامی.

عنوان اثر/نوع اثر	مؤلف	ناشر و سال	اهداف و نتایج تحقیق
۱۲ بررسی مدارا و سخت‌گیری در برابر دشمن از منظر آیات و سیره نبوی/پایان‌نامه ارشد	معصومه رنجبر محسنی شام آبادی	دانشگاه ولی عصر (عجل الله) رفسنجان ۱۳۹۸	۱. تقیید آیات مدارا به رواج ظالم پروری؛ ۲. لزوم قاطعیت در نقض پیمان و عهد؛ ۳. ارائه سیره نبوی در قاطعیت علیه توطئه‌گران.
۱۳ اصل مصالحه و مدارا در سیره معصومان (علیهم السلام) (مبانی، اصول، اهداف و روش‌ها) / رساله دکتری	محمدحسین توکلیان	دانشگاه معارف اسلامی قم ۱۳۹۸	۱. مبانی مدارا در عقل‌گرایی، کرامت انسان و عدالت‌محوری؛ ۲. اصول مدارا در هدایت‌گری و حفظ اجتماع؛ ۳. اهداف مدارا در حفظ دین، تألیف قلوب و حفظ جان مسلمان؛ ۴. انواع روش‌های مدارا در گفتار و کردار.
۱۴ تساهل و مدارا در اندیشه سیاسی اسلام/ رساله دکتری	حسین فرزانه‌پور	پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ۱۳۸۳	۱. حوزه‌های اعمال مدارا در اخلاق اسلامی، رفتار سیاسی و قانون‌گذاری؛ ۲. پیشینه‌شناسی مدارا در آراء اندیشمندان مسلمان؛ ۳. تساهل و مدارا در تاریخ حکومت‌های اسلامی؛ ۴. پیامدهای مثبت مدارا و تساهل در سطح ملی و بین‌الملل.
۱۵ تحلیل گفتمان انتقادی آیات مدارا با اهل کتاب (مقاله علمی وزارت علوم)	بی‌بی سادات رضی بهابادی، فرشته معتمد لنگرودی	پژوهش‌های سیاست اسلامی/ ۱۴۰۷/ ش ۲۲	۱. مدارا با اهل کتاب در جهت حفظ مصالح اجتماعی؛ ۲. ارائه گفتمان مدارا با اهل کتاب در قالب واژگان عفو، صفر، صبر و تقوا؛ ۳. تطبیق مدارا با نظریه ایدئولوژی گفتمان و روابط قدرت.
۱۶ شرایط و قلمرو مدارا در قرآن و سنت (مقاله علمی وزارت علوم)	: سیده فاطمه طباطبایی، اعظم عسکری خنامانی	معرفت / ۱۳۹۸/ ش ۲۵۶	۱. ارائه شرایط مدارا در قالب حفظ اصول و ارزش‌های دینی، عدم ظلم و نقض حقوق؛ ۲. ارائه انواع مدارا: مدارای الهی، مدارای سیاسی، مذهبی، اخلاقی، محارم و...
۱۷ مدارا با مخالفان در سنت و سیره پیشوایان معصوم (علیهم السلام) (مقاله علمی وزارت علوم)	سید محمد احسانی	معرفت / ۱۳۸۹/ ش ۹	۱. رعایت مصالح جامعه اسلامی در رفتار مداراتی؛ ۲. ارائه مدارا و قاطعیت در سیره بزرگان دینی.

عنوان اثر/نوع اثر	مؤلف	ناشر و سال	اهداف و نتایج تحقیق
۱۸ تبیین و تحلیل راه‌های ارتباط و گفت‌وگوی بین مذاهب در اندیشه فقهی امامیه (مطالعه موردی: مدارا با مخالفان مذهبی) (مقاله علمی وزارت علوم)	سید مهدی مرویان حسینی، محمدتقی فخلعی، سید محمدتقی قبولی درافشان	دین و ارتباطات ۵۸/۱۳۹۹ پ	۱. بازخوانی نظریه مشروعیت رفتار مداراتی در دو نظریه (مشروعیت اضطراری / مشروعیت تقیه عام)؛ ۲. ارائه دیدگاه مشروعیت مدارا در قالب رفتار مددجویانه.

پژوهش حاضر از سه جهت مسئله پژوهش، روش پژوهش و دامنه پژوهش با پیشینه ذکر شده دارای تفاوت است؛ مسئله پژوهش حاضر ارائه الگوی فقهی در مواجهه با مخالفان با محوریت قاعده مداراست، بنابراین، آثار ذکر شده از نظر پرداختن به خلیات و رفتارهای اجتماعی مداراتی متمایز می‌شوند. از سوی دیگر، با توجه به اینکه دامنه این پژوهش سیره نبوی و اهل بیت است، آثاری که صرفاً بر قرآن، یک معصوم خاص، یا بررسی نوع خاصی از سیره (مانند سیره سیاسی) تمرکز دارند، از این پژوهش متفاوت خواهند بود. همچنین، روش پژوهش این مقاله مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌ها به منظور دستیابی به نتایج کاربردی است؛ از این رو، پژوهش‌هایی که بدون واکاوی داده‌ها و صرفاً با تکیه بر ادله به بحث درباره اثبات مدارا در اسلام می‌پردازند، با این پژوهش تمایز دارند.

این پژوهش با اتخاذ رویکردی بدیع، به بررسی تطبیقی مفاهیم مدارای سیاسی و دینی - مذهبی در چارچوب الگوهای فقهی اسلامی می‌پردازد و با ارائه یک مدل، تعامل بین مدارا و قاطعیت را در مواجهه با مخالفان سیاسی تحلیل می‌کند. این پژوهش ضمن تبیین تفاوت‌های ظریف میان این دو نوع مدارا، راهکاری عملی برای تعادل بخشی میان آن‌ها در نظام‌های سیاسی اسلامی ارائه می‌دهد؛ در نتیجه، پژوهش حاضر از سه جهت دارای نوآوری است: تفکیک مدارای سیاسی از مدارای دینی - مذهبی، ارائه تعادل درجه‌ای بین مدارا و قاطعیت در الگوی اسلامی و بررسی کاربرست‌های حاکمیتی آن در مواجهه با مخالفان.

روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش در موضوع الگوی مدارا مخالفان سیاسی در سیره معصومان از دو جهت رویکرد و روش، قابل بحث است. تدوین علوم انسانی از منابع اسلامی در هفت رویکرد صورت می‌گیرد: استخدای (به‌کارگیری علوم برای گسترش دین)، هدفی (حاکمیت اهداف اسلامی بر تحقیقات)، مبنا محور (تغییر مفروضات علوم)، تدین محور (مرکزیت قواعد جامعه متدینان)، ترکیبی (تعامل معرفت‌های تجربی و دینی)، شمول‌گرایی (ترکیب علوم عقلی، شهودی و تجربی) و پاک‌سازی (تصفیه نظریات با معارف اسلامی). (روش‌شناسی علوم اسلامی، شماره ۴۹، ص ۶)

هر یک از رویکردهای بیان شده دارای نقاط قوت و ضعفی هستند که پردازش تفصیلی آن خارج از تحقیق حاضر است، اما به صورت اتخاذی می‌تواند با رویکرد شمول‌گرایی - ترکیبی پژوهش موجود را صورت‌بندی نمود؛ در این رویکرد با تلفیق دو ساحت علم دینی به صورت درون‌متنی و علم تجربی به صورت علوم سیاسی بهره‌گیری لازم را در رسیدن به مقصود استفاده نمود. در روش درون‌متنی با تکیه بر روش اجتهادی و استظهار ادله در سیره معصومان مقوله مدارا با نگاه تفکیکی در سیره اجتماعی و سیاسی مورد کاوش قرار می‌گیرد.

این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و به روش مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. هدف اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل مفاهیم، اصول و مبانی است و به دنبال آزمودن فرضیه‌ها نیست؛ بنابراین، این پژوهش را می‌توان در دسته پژوهش‌های بنیادی قرار داد. با این حال، به دلیل کاربرد نتایج آن در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها، می‌توان آن را جزو پژوهش‌های بنیادی با کاربرد نیز دانست.

تحلیل متون و محتوا در این پژوهش به صورت روش تفسیر متن صورت می‌گیرد. مکاتب و نظریات مختلفی در مسئله روش تفسیر متون مقدس شکل گرفته است. این پژوهش با رویکرد هرمنوتیکی به تحلیل متون می‌پردازد. هرمنوتیک، روشی برای تفسیر متون است که به سه شاخه کلاسیک، رمانتیک و فلسفی تقسیم می‌شود. هرمنوتیک کلاسیک بر منطق چینش الفاظ و قواعد زبانی تأکید دارد و صدق تفسیر را به صدق منطقی وابسته می‌داند. هرمنوتیک رمانتیک علاوه بر متن، به شخصیت نویسنده و

عوامل روان‌شناختی او نیز توجه می‌کند؛ اما هرمنوتیک فلسفی، به جای ارائه روش، به تحلیل خود فرایند فهم می‌پردازد و معتقد است که فهم متون، یک فرایند تعاملی بین متن و مفسر است؛ به عبارت دیگر، هرمنوتیک فلسفی بر این باور است که تفسیر متون، تحت تأثیر پیش‌فرض‌ها و باورهای مفسر شکل می‌گیرد (حسین‌زاده ۱۳۹۸، ۱۱۸-۱۲۸). با توجه به مبانی فلسفی رئالیستی اسلام، فهم صحیح متون اسلامی نیازمند توجه به پیش‌فرض‌های لازم و شایسته است. پیش‌فرض‌های لازم به شناخت واژگان و قواعد متن کمک می‌کنند و پیش‌فرض‌های شایسته به فهم عمیق‌تر متن می‌انجامند. از سوی دیگر، پیش‌فرض‌های نبایسته که از خارج متن وارد می‌شوند، می‌توانند به تحریف معنا منجر شوند؛ بنابراین، رئالیسم معرفتی در اسلام، رویکردی متن‌محور را در فهم منابع اسلامی پیشنهاد می‌کند (مصباح، ۱۴۰۰: ۱۹۹).

در مطالعات دینی، روش اجتهادی که بر پایه عقل و نقل استوار است، روشی شناخته‌شده و پذیرفته‌شده برای استنباط احکام محسوب می‌شود. پژوهش حاضر نیز با بهره‌گیری از این روش، به دنبال طراحی الگویی برای تدبیر مخالفان است. بدین منظور، با تحلیل مضامین موجود در متون اسلامی مرتبط با موضوع، به استخراج گزاره‌هایی می‌پردازیم که بتوانند در شکل‌گیری این الگو مؤثر باشند. درواقع، روش اجتهادی در این پژوهش با رویکرد تحلیل مضمون، به عنوان ابزار اصلی برای استنباط و استخراج مفاهیم موردنیاز به کار گرفته می‌شود.

یافته‌های پژوهش:

۱. جلوه‌های مدارا در سیره اجتماعی معصومین

مدارا و نرم‌خویی در سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)، به‌ویژه در تعامل با شیعیان و سایر مذاهب، ازجمله برجسته‌ترین فضایل اخلاقی ایشان به شمار می‌رود. دستورات ائمه در باب نرم‌خویی و برخورد ملایم با دیگران، به عنوان روایاتی قطعی و مسلم پذیرفته شده است. این رویکرد محدود به مسلمانان نبوده و شامل غیرمسلمانان نیز می‌شود؛ به طوری که در روایات مختلف، شاهد برخوردهای عادلانه و دور از خشونت ائمه با گروه‌های مختلف هستیم.

بیماران‌شان را عیادت کنید، در تشییع جنازه‌هایشان شرکت کنید، برای آنان و بر آنان شهادت دهید و با ایشان در مساجدشان نماز بخوانید. همانا هر یک از شما که در دینش ورع پیشه کند، سخن راست بگوید، امانت‌داری کند و با مردم خوش‌رفتاری کند، گفته می‌شود: این جعفری است؛ و این مرادشادمان می‌کند و خوشحالی به من می‌بخشد (برقی، ۱۳۷۱: ۱۸).

بخشی از این روایات در برخورد با اهل ذمه از زبان پیامبر اکرم بیان شده است: هر کس اهل ذمه را اذیت کند، من دشمن او هستم و در روز قیامت از او انتقام خواهم گرفت. (نوری، ۱۴۰۸، ۱۱: ۱۶۸؛ حرانی، ۱۳۶۳: ۲۷۲).

در گفت‌وگوهای امام صادق علیه‌السلام با ملحدین، می‌توانیم شاهد برخوردی متین، عاقلانه و بردبارانه باشیم. ایشان علی‌رغم شنیدن سخنان الحادی، با نهایت آرامش و متانت به مناظره می‌پردازند و از زشتی سخن و مرزشکنی پرهیز می‌کنند. این رفتار زیبایی امام، نشان از حکمت و بزرگواری ایشان دارد و باعث می‌شود تا حتی مخالفان نیز به عقل و دانایی حضرت پی ببرند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳، ۵۸).

مدارا و قاطعیت در سیره سیاسی معصومین

بررسی مدارا و قاطعیت در سیره سیاسی معصومان در دو بخش مدارا با مخالفان در سیره سیاسی و قاطعیت در سیره سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جلوه‌های مدارا در سیره سیاسی معصومین

مدارا در سیره سیاسی نبی مکرم اسلام و حضرت امیر (علیه‌السلام) قابل پیگیری است به طوری که این بزرگواران نهایت مدارا را با مسلمانان و غیرمسلمانان در سیره سیاسی خود به جای گذاشته‌اند، نمونه‌هایی از این برخورد را می‌توان در قالب چند نمونه، مورد بررسی قرار داد.

۱. پیامبر اکرم در جریان فتح مکه که کفار و مشرکین مخالف را مورد عفو و رحمت خودش قرار داد. پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله از ایشان درباره ذهنیت آن‌ها از برخورد خودش سؤال کرد و آن‌ها در پاسخ به کرامت و گذشت پیامبر اشاره کردند که در نتیجه سبب

- بخشش آن‌ها شد (میانجی، ۵۹۷: ۳). این جریان به خوبی نشانگر برخورد مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانی است که پیش از این به جنگ و خونریزی با مسلمانان پرداخته بودند.
۲. در جریان جنگ بدر عده‌ای از کفار وارد آبی که در اختیار مسلمانان بود شدند و عده‌ای از مسلمانان قصد کشتن آن‌ها را نمودند ولی پیامبر اکرم دستور به کناره‌گیری آن‌ها برای آشامیدن آب را نمود (ابن ابی الحدید، ج ۱۴: ۱۲۲). پیامبر اکرم با دوری از هرگونه رفتار خشونت‌آمیز تا زمانی که سبب فتنه‌انگیزی و برخورد سخت نشده‌اند با کمال صبر و بردباری به رفتار مداراتی با دشمنان می‌پرداختند.
۳. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در طول دوران بعثت، پیمان‌های متعددی با قبایل و ملل مختلف منعقد می‌نمودند. از جمله این پیمان‌ها می‌توان به پیمان حاکم ایله در جریان جنگ تبوک اشاره کرد که بر اساس آن، ایله متعهد به پرداخت جزیه و تأمین امنیت مالی مسلمانان شد. همچنین، پیمان صلح حدیبیه که منجر به تبادل اسرا و تعلیق موقت جنگ گردید و پیمان با مسیحیان نجران که بر اساس آن، نجرانیان متعهد به پرداخت جزیه و عدم ایجاد فتنه شدند، از دیگر نمونه‌های این پیمان‌ها هستند (ابن هشام، بی‌تا، ۳۱۵: ۲؛ حمیدالله، ۱۳۹۳: ۲۲۹).
۴. برخورد مداراتی پیامبر با منافقانی همچون عبدالله ابن ابی، جد بن قیس، رفاعه بن تابوت و اوس بن قبطی، با برخورد فعالانه ایشان در صدد تبیین و آگاه‌سازی درباره اقدامات منافقان و خنثی‌سازی تلاش‌های فتنه‌انگیزی آن‌ها در جامعه همراه بود. این برخوردها در قالب جریاناتی همچون اختلاف بین مهاجر و انصار در تقسیم چاه‌ها، بازگشت از میانه راه در جریان جنگ تبوک و سوء قصد به جان پیامبر در بازگشت از جنگ تبوک قابل پیگیری است (یوسفی غروی، تاریخ تحقیقی اسلام، ج ۴؛ واقدی، ج ۳: ۹۹۵؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام: ۶۴۷).
۵. برخورد مداراتی با منافقین از جمله عبدالله بن ابی در جریانات مختلفی همچون داستان افک به همسران پیامبر، ایجاد شک در جنگ‌های مختلف که در نهایت پیامبر اکرم بعد از مرگ ایشان پیراهن خود را برای تکفینش فرستاد (یوسفی غروی، ۱۳۸۲، ج ۳، ۱۱۸: ۴).

جلوه‌های قاطعیت در سیره سیاسی معصومین

جهاد و برخورد قاطع، به عنوان استثنائات اصلی مدارا محسوب می‌شوند و هنگامی که شرایط آن‌ها فراهم شود، رفتار مداراگرانه توجیه‌پذیر نیست. البته تحقق این شرایط در حکومت اسلامی دارای ضوابط و معیارهایی است که تشخیص آن‌ها بر عهده حاکم اسلامی بوده و اجرایی شدن آن‌ها نیز متناسب با زمان و مکان متفاوت خواهد بود.

۱. پیامبر اکرم همواره در رفتار با مخالفین جامعه، آنان را از فساد و فتنه‌گری تحذیر می‌دادند (ایاک و الفتنه). پس از عهدشکنی یا فتنه‌انگیزی و عدم امکان اصلاح، حضرت با رفتار خشونت‌آمیز امنیت را به جامعه بازمی‌گرداندند؛ ولی مجدداً علت این رفتار را برای عموم مردم بیان می‌کردند (برای مثال، طلحه و زبیر بیعت را شکستند و عهد خود را نقض کردند). این تشریح‌ها در مقاطع گوناگون، نشانگر هدایت‌سازی مخالفین و الزام جامعه به پایبندی به قوانین و جلوگیری از فتنه‌انگیزی است که نمایانگر مدارای رفتاری حضرت است.

۲. در سیره پیامبر اکرم، هرگونه اقدام مخالفین در جهت ایجاد تنش و فتنه‌انگیزی در حکومت و نظام اسلامی، رفتاری غیرمداراتی را در پی داشت. نمونه‌هایی از این اقدامات را می‌توان در جریان‌های گوناگون همانند سوزاندن خانه منافقین، خراب‌کردن مسجد ضرار، غزوه سویق، غزوه کُدر، غزوه ذی‌آمر و اخراج منافقین از مسجد مشاهده کرد.

۳. حضرت امیر پس از آنکه خوارج شروع به جنگ مسلحانه کردند، با استناد به آیه «فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ* وَذُوا لَوْ يُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ». «از تکذیب‌کنندگان اطاعت مکن آن‌ها دوست دارند نرمش نشان دهی تا آن‌ها نیز نرمش نشان دهند» (قلم: ۸-۹) با آنان با قاطعیت برخورد نمودند (نامه ۲۰ نهج البلاغه)

۴. یهودیان بنی‌نضیر تصمیم به ترور پیامبر داشتند و خداوند پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله) را از قصد آنان مطلع ساخت و همین پیمان‌شکنی‌شان منجر به مهاجمه علیه آنان شد. پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه و آله بعد از برملاگشتن نقشه یهود، بنا بر مفاد پیمان‌نامه‌ای که طرفین آن را امضا کرده بودند (مبنی بر اینکه اگر یکی از این سه قبیله برخلاف متن پیمان رفتار کنند، پیامبر در ریختن خون، ضبط اموال و اسیر کردن زنان

و فرزندان آنان مختار خواهد بود)، به آن‌ها پیام فرستادند که باید مدینه را ظرف ده روز ترک گویند وگرنه خونشان هدر خواهد بود. آنان ابتدا مقاومت کردند و پس از محاصره و شکست، مدینه را ترک کردند.

۵. حضرت امیر درباره رفتار با طلحه و زبیر فرمودند: اگر آن‌ها از بیعت من سرباز زدند، با شمشیر تیز پاسخ آن‌ها را خواهم داد، که برای درمان باطل و یاری دادن حق کافی است، من نه پرده پوشی می‌کنم و نه پرده پوشی را می‌پذیرم و حق بر من پوشیده نیست. (خطبه ۱۷۲ نهج البلاغه).

تبیین الگوی مدارا

مدارا با مخالفان سیاسی و اجتماعی، یک مفهوم پیچیده و چندوجهی است که به عوامل مختلفی بستگی دارد. این عوامل شامل ویژگی‌های فردی مانند شخصیت و باورها، عوامل اجتماعی مانند هنجارهای اجتماعی و فرهنگ سیاسی و عوامل ساختاری مانند نظام سیاسی و قوانین می‌شوند. با این حال، مدارا محدودیت‌هایی نیز دارد. مثلاً در برابر مخالفان خشونت طلب یا کسانی که به دنبال براندازی نظام هستند، مدارا ممکن است کارساز نباشد. همچنین، در شرایط بحرانی، اولویت‌ها تغییر کرده و مدارا ممکن است در اولویت نباشد. برای موفقیت در مدارا، باید به ماهیت مخالفت، انگیزه‌های مخالفان و شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم توجه کرد. عوامل دیگری مانند نوع نظام سیاسی، میزان آزادی بیان و وجود نهادهای مدنی نیز بر موفقیت مدارا تأثیرگذار هستند.

مدارا در سیره معصومین (علیهم‌السلام) دارای ابعاد مختلفی بوده و به دو شکل کلی اجتماعی و سیاسی تقسیم می‌شود. این پژوهش با تحلیل عمیق روایات و سیره عملی معصومین، به این نتیجه رسیده است که مدارا در تعاملات اجتماعی با همه افراد، چه مسلمان و چه غیرمسلمان، به عنوان یک اصل اساسی مطرح شده است. یکی از دستاوردهای مهم این پژوهش، تبیین تفاوت مدارا در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی است. در حوزه اجتماعی، مدارا به معنای رفتار مداراتی با همه افراد جامعه است؛ اما در حوزه سیاسی، مدارا تا زمانی که امنیت و نظم جامعه به خطر نیفتد و تشویش اذهان عمومی ایجاد نشود، به عنوان یک اصل حاکم است. این بدان معناست که در شرایطی که امنیت جامعه تهدید شود، مدارا جای خود را به قاطعیت می‌دهد.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، مدارا در سیره معصومین به چهار دسته اصلی تقسیم می‌شود: مدارا در سیره اجتماعی با مسلمانان، مدارا در سیره اجتماعی با غیرمسلمانان، مدارا در سیره سیاسی با جامعه اسلامی و مدارا در سیره سیاسی با غیرمسلمانان. برای اینکه بتوانیم مدارا در سیره معصومین را به عنوان یک الگو در نظر بگیریم، باید به ویژگی‌هایی مانند کمال و تمامیت، دست‌یافتنی بودن، جامعیت و ثبات و پایداری آن توجه کنیم. تقسیم‌بندی مدارا به چهار دسته (اجتماعی با مسلمانان، اجتماعی با غیرمسلمانان، سیاسی با مسلمانان و سیاسی با غیرمسلمانان) به ما کمک می‌کند تا این معیارها را بهتر درک کنیم و الگو بودن مدارا در سیره معصومین تبیین کنیم. سیره معصومین علیهم‌السلام در همه این چهار دسته، نشان‌دهنده کمال و تمامیت در مدارا است. ایشان در برخورد با همه افراد، چه دوست و چه دشمن، با نهایت بردباری و مهربانی عمل می‌کردند. این تقسیم‌بندی، جامعیت مدارا در سیره معصومین را نشان می‌دهد و ثابت می‌کند که اصول مدارا در سیره معصومین، اصول ثابتی هستند که در طول تاریخ و در شرایط مختلف، ثابت مانده‌اند.

انتخاب عنوان الگو برای مدارا در سیره معصومین دارای توجیهاتی است. فقه در اسلام، صرفاً به احکام شرعی محدود نمی‌شود بلکه به کلیه مسائل زندگی فردی و اجتماعی انسان می‌پردازد. مدارا نیز به عنوان یک رفتار اجتماعی و سیاسی، در حوزه مطالعات فقهی جای می‌گیرد. ریشه‌های قرآنی و روایی مدارا و کاربرد گسترده آن در احکام فقهی از جمله دلایل این انتخاب هستند که بخشی از آن در مطالب پیشین ذکر شد. همچنین، فقه با تبیین حقوق افراد و حدود آزادی‌های آن‌ها، به ایجاد زمینه‌های مناسب برای اعمال مدارا کمک می‌کند و حجیت رفتاری را برای عاملان فراهم می‌کند. عنوان الگو جامع‌تر و عمیق‌تر است. فقه فراتر از سیاست و مدیریت به ابعاد اعتقادی و اخلاقی مدارا نیز می‌پردازد. همچنین، فقه به عنوان یک نظام جامع، همه ابعاد زندگی انسان را دربرمی‌گیرد و بنابراین، الگوی مدارا نیز می‌تواند در همه عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

مخالفان سیاسی معمولاً با انگیزه تغییر در ساختار سیاسی یا سیاست‌های حاکم، وارد عرصه مخالفت می‌شوند. شدت مخالفت‌های سیاسی نیز می‌تواند از اعتراضات

مسالمت‌آمیز تا فعالیت‌های سازمان‌یافته‌تر متغیر باشد. این دسته از مخالفان اغلب تهدیدی مستقیم برای ثبات و امنیت نظام سیاسی محسوب می‌شوند. در مقابل، مخالفان مذهبی ممکن است بر اساس اختلافات عمیق اعتقادی دست به مخالفت بزنند. شدت مخالفت‌های مذهبی نیز می‌تواند از تفرقه‌افکنی و تحریک احساسات مذهبی تا خشونت آشکار متغیر باشد. این دسته از مخالفان بیشتر وحدت اجتماعی و انسجام ملی را تهدید می‌کنند. مدارا در حوزه سیاسی به‌طور مستقیم با حفظ ثبات نظام و امنیت ملی در ارتباط است. در این حوزه، مدارا با مخالفان سیاسی در چارچوب قوانین و مقررات مشخص و با هدف جلوگیری از هرگونه اقدام فتنه‌انگیز و تهدیدآمیز صورت می‌گیرد. شدت مخالفت‌های سیاسی و احتمال تبدیل آن‌ها به تهدیدات امنیتی، لزوم اتخاذ رویکردهای متفاوت و گاه سختگیرانه‌تر در برابر این دسته از مخالفان را توجیه می‌کند. در مقابل، مدارا در حوزه اجتماعی بیشتر به پذیرش تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی در حوزه اعتقادی در جامعه مربوط می‌شود. در این حوزه، هدف اصلی ایجاد فضایی امن و مسالمت‌آمیز برای زندگی همه افراد جامعه است. با توجه به تنوع و پیچیدگی مسائل اجتماعی، مدارا در این حوزه نیازمند رویکردی جامع و مبتنی بر گفت‌وگو و تفاهم متقابل است.

با توجه به بررسی سیره نبوی و معصومین در حوزه مدارا، مشاهده می‌کنیم که ایشان در برخورد با مسائل اجتماعی و مذهبی، رویکردی مبتنی بر مدارا و تسامح بیشتری داشته‌اند. این بدان معناست که در عرصه اجتماع، تلاش می‌شده تا با گفت‌وگو و تعامل، فضایی از همزیستی مسالمت‌آمیز فراهم شود؛ اما در حوزه سیاست، رویکرد ایشان متفاوت بوده و در مواجهه با اقداماتی که منجر به فتنه‌انگیزی و برهم زدن امنیت جامعه می‌شد، قاطعانه عمل می‌کردند؛ به عبارت دیگر، درحالی که در مسائل اجتماعی، مدارا و تسامح در درجه اول اهمیت قرار داشت، در مسائل سیاسی، حفظ امنیت و وحدت جامعه از اهمیت بیشتری برخوردار بود.

روایات موردبررسی به روشنی نشان می‌دهند که نخستین رویکرد در مواجهه با مخالفان، مبتنی بر مدارا و تسامح بوده است. در این رویکرد، گفت‌وگو، تبادل نظر و اقناع طرف مقابل در اولویت قرار داشته است. با این حال، زمانی که مدارا به نتیجه مطلوب نرسیده و مخالفان به اقداماتی دست زده‌اند که امنیت جامعه یا اصول دین را تهدید می‌کرده است،

رویکرد قاطعانه‌تر و محکم‌تری در پیش گرفته شده است. این نشان می‌دهد که قاطعیت تنها در شرایطی به کار گرفته می‌شده است که مدارا کارساز نبوده و عواقب جدی در پی داشته است.

روش‌های تحقق مدارا در مواجهه با مخالفین

۱. راهنمایی و تربیت: یکی از وظایف و کارکردهای حوزه‌های دینی؛ ارشاد و هدایت، اصلاح‌گری بر محور قرآن و مکتب اهل بیت برگرفته از سیره عملی معصومان، است. راهکارهای مختلفی برای تحقق این مسئله از قبیل ایجاد مراکز اصلاح و ارشاد و تألیف کتاب و مقالات بیان شده است. یکی از مهم‌ترین راهکارهای دستیابی به این مهم، تدوین مقالات، ترجمه معارف و تدوین منابع مهم در موضوعات مورد نیاز جامعه و اقشار مختلف است. علمای بزرگ حوزه در این راستا، کارهای ارزشمندی انجام داده‌اند و با توجه به نیازها و اقتضائات زمان و مکان، به تألیف، ترجمه و تدوین کتاب‌های فراوانی پرداخته و آن‌ها را به زبان‌های مختلف ترجمه کرده‌اند تا در سطوح مختلف علمی و برای تمام طبقات، قابل فهم باشد. حضرت علی (علیه السلام) در نامه‌نگاری با مالک اشتر، ضمن تبیین رویکردی هدایت‌محورانه در اداره جامعه، بر اهمیت مهربانی، عطف و نرم‌خویی با مردم تأکید می‌ورزند. ایشان می‌فرمایند که باید مردم را همچون برادران دینی یا هم‌نوعان خود تلقی کرد و با آنان با مهربانی و گذشت رفتار نمود. حتی در صورت بروز خطا و اشتباه از سوی مردم، باید با رویکردی عفوآمیز و گذشته‌برخورد کرد، چراکه همه انسان‌ها ممکن است مرتکب اشتباه شوند و خداوند نیز از بندگان خود می‌گذرد. حضرت علی (علیه السلام) همچنین بر پرهیز از شتاب‌زدگی در مجازات و کیفر تأکید دارند و توصیه می‌فرمایند که در اعمال قدرت، خویشتن‌داری و بردباری پیشه کرد. (عهدنامه امیر مؤمنان (علیه السلام) به مالک اشتر، نامه ۵۳ نهج البلاغه)

۲. آزادی بیان: آزادی بیان به معنی حق اظهارنظری که بدان معتقد است از مواردی است که هر حکومت عادلانه آن را به رسمیت می‌شناسد، البته این اظهارنظر باید مبتنی بر یک عقلانیت رفتاری و فکری باشد که قابلیت نقد و بررسی و اصلاح در صورت وجود معایب داشته باشد.

خوارج از جاهل ترین، متعصب ترین، پرخاشگرترین و خشن ترین افراد نسبت به حضرت علی (علیه السلام) بودند که به هیچ وجه حاضر به پذیرش و تسلیم در مقابل سخنان حق امام علی (علیه السلام) نشدند. آن ها اشکالاتی به حضرت علی (علیه السلام) وارد می کردند و امام (علیه السلام) با دقت به تمام اشکالات آن ها پاسخ می داد. اعتراضات خوارج حدود شش ماه طول کشید و حضرت در مقابل آن ها فقط به ارشاد و هدایت آنان می پرداخت. آن ها در اعتراض های خود به هیچ وجه رعایت ادب را نمی کردند و از ناسزاگویی، هتاک و ... نسبت به امام (علیه السلام) خودداری نمی کردند. با این حال حضرت علی (علیه السلام) در مقابل آنان در نهایت بردباری و تحمل رفتار می کرد و از هرگونه اقدام خشونت باری که به تحریک احساسات آن ها بینجامد، به شدت پرهیز می نمود و تنها زمانی به نبرد با آن ها پرداخت که در مقابل حضرت به جنگ و خونریزی و حرکت مسلحانه اقدام کردند ولی زمانی که آنان اغتشاش در سخنرانی امام (علیه السلام) نمودند و سعی در برهم زدن نماز جماعت داشتند دست به رفتار قاطع نزد و با پاسخ شبهات سعی در ارشاد و هدایت ایشان داشت.

از اقدامات حضرت علی (علیه السلام) فرستادن اشخاص وجیه و سرشناس برای هدایت و راهنمایی آن ها بود تا شاید شخصیت آنان خوارج را به فکر وادارد و آن ها را متوجه اشتباه خود نماید. برای این منظور ابن عباس را که در بحث و گفت وگو مهارت زیادی داشت به سوی آن ها فرستاد تا با آن ها به بحث و گفت وگو بپردازد و اشکالاتشان را پاسخ گوید (جعفر سبحانی، فروغ ولایت: ۶۳۲).

حضرت علی (علیه السلام) بزرگانی همچون صعصعة بن صوحان، زیاد بن نضر را برای نصیحت آنان فرستاد ولی سخنان آن ها نتوانست خوارج را از خواب غفلت بیدار کند و بدون نتیجه به سوی امام (علیه السلام) بازگشتند. آنگاه امام (علیه السلام) شخصاً به اردوگاه آن ها رفت و با ایشان به گفت وگو پرداخت. در این گفت وگو سخنان زیادی بین آن حضرت و خوارج رد و بدل شد و امام (علیه السلام) به همه شبهات آن ها پاسخ گفت. در پایان خوارج از امام (علیه السلام) خواستند توبه نماید. امام نیز بدون اشاره به گناه خاصی در پیشگاه خداوند توبه کرد و به کوفه بازگشتند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۲۱).

۳. تعقیب و مراقبت: از وظائف حاکم جامعه اسلامی نسبت به مخالفان قسم اول، نظارت و مراقبت از تحرکات و فعالیت‌های آنان است. روشن است که یکی از ابزارهای مهم مراقبت و نظارت، تجسس و خبرگیری از احوال و اوضاع طرف مورد مراقبت و جستجو شونده است. دیدگاه فقهی در مورد حکم اولی تجسس از افراد، حرمت آن است و کسی نمی‌تواند بدون مجوز حریم افراد را شکسته، در مورد آنان تجسس داشته باشد؛ و این‌گونه تجسس، تجسس نامشروع و حرام نام‌گذاری شده است. شیخ کلینی به اسناد صحیح روایتی را از امام صادق در مورد حرمت تجسس بیان می‌کند که عده‌ای اسلام را فقط در حد اقرار با زبان پذیرفته‌اند و هنوز نور آن در ژرفای دل‌هایشان رسوخ نیافته است، مسلمانان را غیبت و افشاگری نکنید و اسرار و عیوب آنان را مورد تجسس و پی‌جویی قرار ندهید، چون کسی که عیوب و اسرار مسلمانان را پی‌جویی و دنبال کند، خداوند نیز عیوب و اسرار خود او را دنبال خواهد کرد و سرانجام نیز چنین کسی را در خانه خود بی‌آبرو و رسوا خواهد ساخت (کلینی، ۱۴۰۷: ۲، ۳۵۴). بر این اساس، شهروندان در حکومت اسلامی باید از امنیت حریم خصوصی خود برخوردار باشند؛ اما در فقه اسلامی، مواردی وجود دارد که تجسس نه تنها حرام نیست بلکه واجب نیز می‌شود؛ مانند زمانی که حفظ نظام سیاسی اسلام در خطر باشد. به عنوان مثال، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) برای حفظ اسلام، از طریق مأموران اطلاعاتی خود از نقض پیمان بنی قریظه آگاه شدند و با اقدام به موقع، از بروز فاجعه‌ای بزرگ جلوگیری کردند. این نشان می‌دهد که در برخی شرایط، تجسس به عنوان ابزاری برای حفظ امنیت جامعه اسلامی مورد تأیید اسلام است.

۴. محرومیت از ریاست: حضرت علی (علیه السلام) در نامه‌شان به مالک اشتر، بر اهمیت انتخاب افراد شایسته برای انجام امور تأکید فراوان کرده‌اند. ایشان به مالک اشتر توصیه می‌کنند که در گزینش کارگزاران، تنها به میل و علاقه شخصی خود تکیه نکنند، چراکه این امر می‌تواند منجر به بی‌عدالتی و خیانت شود. بلکه باید افراد را بر اساس تجربه، پاک‌دامنی و پیشگامی‌شان در اسلام انتخاب کنند؛ به عبارت دیگر، امیرالمؤمنین (علیه السلام) بر این باور بودند که انتخاب افراد صالح و کارآمد برای انجام امور حکومتی، از مهم‌ترین عوامل موفقیت هر حکومتی است و می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای

عادلانه و آباد منجر شود. (سیدرضی، نهج البلاغه، نامه ۵۳) واگذاری پست‌های مهم و حساس در هر حکومتی، ازجمله ریاست جمهوری و نمایندگی، مستلزم وجود معیارهای مشخص و دقیق است. این معیارها که ترکیبی از شایستگی‌های فردی و صلاحیت‌های حکومتی هستند، برای اطمینان از انتخاب افرادی شایسته و کارآمد تعیین می‌شوند. عملکرد صحیح مسئولان بلندپایه، نقش بسزایی در استحکام و پایداری نظام سیاسی دارد و این امر تنها با انتخاب افرادی لایق و تربیت سیاسی مستمر آن‌ها امکان پذیر است. چراکه قدرت و موقعیت ممکن است به مرور زمان بر شخصیت افراد تأثیر گذاشته و منجر به انحراف آن‌ها شود؛ ازاین‌رو، حسن انتخاب و گزینش نیروها بر اساس معیارهای مشخص و با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. حکومت اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نبوده و برای تصدی پست‌های مهم، افراد واجدالشرایط را برمی‌گزیند.

نتیجه‌گیری

قاعده مدارا به معنی اصطلاح فقهی: نیکویی در برخورد، حسن معاشرت در رفتار و قدرت تحمل عقاید ناهمگون که در جهت حفظ وحدت سیاسی در جامعه اسلامی و با هدف جلب و هدایت مخالفان پیگیری و بر پایه گذشت، آگاهی بخشی، عدالت رفتاری، زندگی مسالمت‌آمیز است.

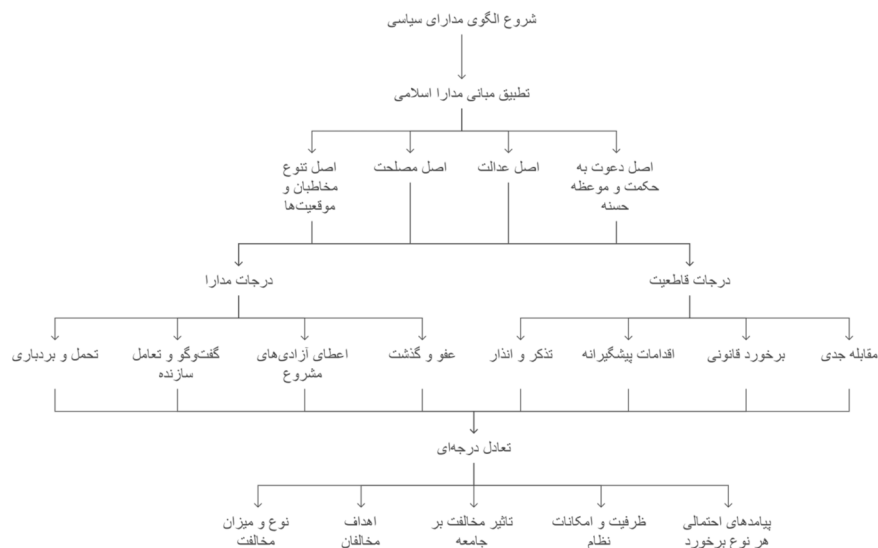
مخالفین به معنی مخالف در تلقی فقهی نویسند به غیر از اسیران شامل کسانی می‌شود که دارای عقاید ناهمگونی سیاسی، دینی و مذهبی در جامعه اسلامی هستند و اقدام علمی به عنوان جرم و خلاف قانون نیز مرتکب نشده‌اند.

بررسی ادله در ناحیه قاعده مدارا در دو ساحت فقه اجتماعی و فقه حکومتی در دو نوع مخالف مسلمان و غیرمسلمان به این نتیجه رسید که اسلام اصل اولی را بر مدارا و تحمل و زندگی مسالمت‌آمیز گذاشته است و خواستار هدایت جمعی و تعامل در غالب وحدت سیاسی جامعه اسلامی است. مدارا محدود به رفتار ساختارشکنانه در عناوین بدعت، فساد، فتنه، تزلزل وحدت سیاسی، عهدشکنی و جهاد است.

شیوه برخورد پیامبر اکرم و معصومین (سلام الله علیهم) بازگوی رفتار مداراتی با مخالفان در سطوح مختلف است. این مدارا به هدف هدایت و جذب، حفظ وحدت سیاسی جامعه مورد اشاره قرار گرفت.

اصولاً خشونت، آخرین دارویی است که ممکن است در مواردی تجویز شود؛ مثل جراحی که آخرین راه حلی است که پزشک تجویز می کند. هیچ عاقلی و هیچ دینی نمی گوید که از همان آغاز باید با خشونت رفتار کرد؛ اما آنچه باید بر آن تأکید شود، این است که دشمنان ما درصددند که از طریق ترویج فرهنگ تساهل و تسامح، غیرت و حساسیت را از مردم ما بگیرند و بهانه آنان نیز این است که حساسیت داشتن به مسائل اخلاقی خشونت است. از این روی باید مراقب بود و در این زمینه تسلیم این ترفند دشمن نشد. (علامه مصباح؛ بزرگ ترین فریضه ص ۱۷۸). کاربست های مدیریتی که می توان برای دولت اسلامی در این موقع تجویز نمود عبارت اند از: ارشاد و هدایت، آزادی بیان، مراقبت و تعقیب و منع از ریاست.

الگوی درجه های تعادل بین مدارا و قاطعیت

آورده تحقیق را می‌توان در چند عنوان بیان نمود:

۱. ارائه تقسیم‌بندی جدید از قاعده مدارا بر اساس دسته‌بندی آیات و روایات؛ نوشتارهای علمی در موضوع پژوهش دارای اشکالات استنادی در خصوص مقام بیان مخاطب بودند به طوری که برای اثبات مدارا در امور سیاسی توسط حاکم استناد به رویه اجتماعی معصومین در غیر امور سیاسی می‌کردند، در این نوشتار با تقسیم‌بندی انواع مدارا هرنوع خاص از مدارا را با بررسی تحقیقاتی به موضوع و مسئله مرتبط با خودش ارجاع داده و انواع مدارا در ساحت‌های سیاسی و اجتماعی را مورد گفت‌وگو قرار دادیم.
۲. تبیین سیره معصومین در مواجهه با مخالفان، نشان از تنوع و انعطاف‌پذیری روش‌های آن‌ها دارد. ایشان بسته به شرایط و نوع مخاطبی که با آن روبرو بودند، از دو نوع کنشگری متمایز بهره می‌بردند. در تعامل با افراد عادی و جامعه، بر مدارا، تسامح و پذیرش تفاوت‌های فردی تأکید می‌شد؛ اما در برابر حکومت‌های ظالم و مخالفان سیاسی، مقاومت و مبارزه به عنوان یک وظیفه دینی مطرح می‌گردید. این دو شیوه کنشگری با توجه به تفاوت در ماهیت مخالفان، اهداف دنبال شده و شرایط زمانی و مکانی، از یکدیگر متمایز هستند. در کنشگری اجتماعی، هدف اصلی هدایت افراد به سوی حق و حقیقت بوده است، در حالی که در کنشگری سیاسی، حفظ و گسترش اسلام و مقابله با ظلم و ستم مدنظر بوده است. این الگوی دوگانه کنشگری در سیره معصومین، می‌تواند الگویی ارزشمند برای مسلمانان در مواجهه با چالش‌های مختلف در طول تاریخ باشد.
۳. تعادل میان مدارا و قاطعیت در وجهه حکومتی؛ برخی نویسندگان معاصر با بررسی ابعاد مدارا، نتوانسته‌اند الگوی کاملی در ساحت مدارا و قاطعیت ارائه دهند و همین امر موجب مخدوش شدن ذهن مخاطب در مواجهه با انواع متون می‌شد. در این پژوهش، با بررسی دو روش مواجهه با مخالفین در سیره معصومین، این دستاورد را بیان نمودیم که با توجه به مجموع شرایط مخاطب و مسئله، می‌توان از مدارا یا رفتار قاطع بهره‌مند شد.

۴. نقش حاکم در شناخت رفتار مداراتی با مخالفان سیاسی و بهره‌مندی آنان از امکانات دولت اسلامی؛ این مسئله که آیا حاکم جامعه اسلامی می‌تواند برخی از مخالفین را از خدمات شهروندی یا خدمات مدیریتی محروم نماید نیز مورد گفت‌وگو قرار گرفت.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن سیده، علی بن اسماعیل، (۱۴۲۱)، **المخصص**، بیروت، نشر دار الکتب العلمیة.
- ابن فارس، احمد بن زکریا (۱۴۰۴)، **معجم مقاییس اللغة**، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، **لسان العرب**، بیروت: للطباعة و النشر و التوزیع.
- اصفهانی، حسین بن محمد راغب (۱۴۱۲)، **مفردات ألفاظ القرآن**، سوریه: دار العلم.
- اصفهانی، (مجلسی دوم)، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴)، **مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول**، ۲۶ جلد، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- برقی، ابوجعفر، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱)، **المحاسن (للبرقی)**، قم: دار الکتب الإسلامیة.
- تبریزی، جعفر سبحانی (۱۴۲۳)، **الإنصاف فی مسائل دام فیها الخلاف**، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- حسین زاده، محمدحسین (۱۳۹۸)، **درآمدی بر معرفت شناسی و مبانی معرفت دینی**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۴۲۰) **تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة (ط - الحدیثة)**، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- حمیدالله، محمد (۱۳۹۳)، **نامه ها و پیمان های سیاسی حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) و اسناد صدر اسلام (مترجم: سید محمد رضا حسینی)** تهران: سروش.
- حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰)، **شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم**، بیروت: دار الفکر المعاصر.
- خراسانی، محمود بن عبدالسلام تربتی شهابی (۱۴۱۷)، **ادوار فقه (شهابی)**، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۰)، **الرسائل العشرة (للإمام الخمينی)**، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۲)، **کتاب الطهارة (تقریرات، للإمام الخمينی)**، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- زنجانی، عباس علی عمید (۱۴۲۱)، **فقه سیاسی (عمید)**، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شیرازی، سید محمد حسینی، **الفقه، (۱۴۲۶) السلم و السلام**، بیروت: دارالعلوم للتحقیق و الطباعة و النشر و التوزیع.
- شیرازی، ناصر مکارم (۱۴۱۱)، **القواعد الفقهیة (لمکارم)**، قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین، (علیه السلام).
- عاملی، حرّ، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، **وسائل الشیعة**، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).

- عاملی، حرّ، محمد بن حسن، (۱۴۱۲) هدایة الأئمة إلى أحكام الأئمة، منتخب المسائل، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- عبدالرحمان، محمود (بی تا)، معجم المصطلحات و الألفاظ الفقهية، بی جا.
- عسکری، حسن بن عبدالله، (۱۴۰۰) الفروق فی اللغة، بیروت: دار الافاق الجديدة.
- قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۱۳) من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه.
- کرنستن، موریس (۱۳۷۶)، تساهل و تسامح، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، نامه فرهنگ، ش ۲۸.
- کلینی، ابوجعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی (ط - الإسلامية)، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مازندرانی، علی اکبر سیفی (۱۴۲۵)، مبانی الفقه الفعال فی القواعد الفقهية الأساسية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- محمد شیخ مفید، ۱۴۱۳ الاختصاص، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴)، ره توشه، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، هشتم.
- موسوی اطهر، سیدعلی اصغر، (۱۴۰۲). واکاوی ماهیت و وجه تمایز مدارا مدهانه و تقیه با معیار وحی و خرد، حدیث حوزه، ش ۲۶.
- نوری، (محدث نوری)، میرزا حسین (۱۴۱۷)، خاتمة المستدرک، ۹ جلد، قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام).
- نوری، محدث، میرزا حسین (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام).
- همدانی، آقا رضا بن محمد هادی (۱۴۱۶)، مصباح الفقیه، ۱ قم: مؤسسه الجعفرية لإحياء التراث و مؤسسة النشر الإسلامي.
- واسطی، زبیدی، حنفی، محب الدین، سید محمد مرتضی حسینی (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر.

